

TUSSEN ARBEID EN BEROEP

Jongens en meisjes in de stedelijke nijverheid, ca. 1600-1800¹

Between wage labour and vocation. The work of Dutch boys and girls in urban industry, c. 1600-1800

Although child labour was a widespread phenomenon in the pre-industrial Dutch economy, we do not know very much about it. This article aims to expand our knowledge by looking at children's work in several urban industries in the Dutch Republic. By investigating the kind of economic activities children performed, their starting age, working and living conditions and the amount of training they received, we want to typify pre-industrial child labour more specifically. Did children's work serve as a necessary source of wage income, or rather as a vocational training for their later participation in the labour market? It will appear that this characterization as 'work' or 'training' depended largely on the child's age, sex and social background.

Twaalf jaar was Françoise Loeram toen de Leidse lakenwerker Piere Blisijn haar in 1640 aannam om gedurende twee jaar voor hem te spinnen. In ruil kreeg het meisje kost, inwoning en een set kleren. Aan het einde van haar diensttijd wachtte haar bovendien een bedrag van vijftien guldens.² Françoise was geen uitzondering: in de zeventiende eeuw werkten vele duizenden kinderen in de Leidse textielnijverheid. Toch wordt het verschijnsel kinderarbeid meestal in verband gebracht met de opkomst van de fabrieksarbeid in de negentiende eeuw. Deze associatie is ontstaan omdat men kinderarbeid toen voor het eerst op grote schaal als probleem beschouwde. Misstanden in fabrieken, zoals lange werktijden, zware werkzaamheden en miserabele omstandigheden, stuitte op verzet bij een deel van de burgerij en representanten van verschillende politieke stromingen. De verontwaardiging leidde uiteindelijk tot

1. Dit artikel komt voort uit onderzoek verricht in het kader van het IISG-project 'Vrouwen en werk in de Noordelijke Nederlanden in de Vroegmoderne Tijd'. Zie <http://www.iisg.nl/research/womenswork-nl.php> (15 februari 2006). Zie ook Ariadne Schmidt, 'Vrouwenarbeid in de Vroegmoderne Tijd in Nederland', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (verder TSEG) 2 (2005) nr. 3 2-21. Met dank aan Hilde van Wijngaarden voor haar database armenzorg Zwolle 1650-1700.

2. Regionaal archief Leiden (verder RAL), Archief Hallen, inv.nr. 127a.

een serie wetten ter bescherming van werkende kinderen, beginnende met het bekende ‘Kinderwetje van Van Houten’ in 1874.³

In het buitenland richtte het historisch onderzoek naar kinderarbeid zich tot nu toe eveneens vooral op de industriële periode. De internationale historiografie besprak kinderarbeid in het grootste deel van de twintigste eeuw als een ‘sociaal probleem’ van de industrialisatie. Dit kwam doordat vooral uitwassen van fabrieksarbeid zichtbaar waren in de bronnen. Morele veroordeling speelde bij veel historici een belangrijke rol. Sinds enkele decennia hebben historici, onder invloed van nieuwe ideeën over het verloop van de Industriële Revolutie en de aandacht voor de *family economy*, het traditionele beeld bijgesteld. Zij betogen dat kinderarbeid niet alleen voorkwam in de fabrieken, maar vaak ook in traditionele economische sectoren zoals de landbouw en de pre-industriële nijverheid.⁴ Kinderarbeid was ook vóór de industrialisatie alom verspreid.

In Nederland is er nog relatief weinig aandacht besteed aan kinderarbeid in de pre-industriële periode.⁵ Jan de Vries en Ad van der Woude besteden in hun overzichtswerk over de economie van de Republiek maar weinig woorden aan het onderwerp. Zij veronderstellen, op basis van ‘enige verspreide mededelingen uit de literatuur’, dat in de zeventiende en achttiende eeuw grote aantallen kinderen moeten hebben gewerkt. Kinderen werkten bijvoorbeeld op grote schaal in de Goudse pijpmakerij en in de speldenmakerij in Leiden.⁶

Het bekendste voorbeeld van kinderarbeid in de Vroegmoderne Tijd is misschien wel het werk van kinderen in de Leidse textiel, beschreven door N.W. Posthumus.⁷ Posthumus benaderde het onderwerp met een sterk morele inslag, waarbij hij de nadruk legde op de uitbuiting van kinderen door kapitaalcrachtige textielondernemers. Hun arbeid hing volgens hem nauw samen met de vroege ontwikkeling van het kapitalisme, vanaf het begin van de zeventiende eeuw.⁸ Dezelfde teneur spreekt uit het werk van J.C. Vleggeert die in zijn studie over kinderarbeid aandacht besteedde aan het werk van vooral arme en weeskinderen in de Vroegmoderne Tijd.⁹

3. Willemien Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten: sociale wetgeving in de negentiende eeuw* (Hilversum 2003).

4. Peter Kirby, *Child labour in Britain, 1750-1870* (Londen 2003) 1-4.

5. Een uitzondering vormt informatie over kinderarbeid in literatuur over weeshuizen.

6. Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 699.

7. N.W. Posthumus *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (Den Haag 1908-1939) 575-613.

8. Zie ook: N.W. Posthumus, ‘Kinderarbeid in de zeventiende eeuw in Delft’, in: *Economisch-Historisch Jaarboek* (1940-1942) 49-60.

9. J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in Nederland 1500-1874. Van berusting tot beperking* (Amsterdam 1964).

Met de kwalificatie van immorele exploitatie van kinderen als uitwas van het kapitalistische productiesysteem is het verhaal over kinderarbeid echter niet compleet. Historici hebben recentelijk gewezen op het belang van ‘bestaansstrategieën’ van gezinnen of huishoudens.¹⁰ Om te overleven was het voor grote groepen in de samenleving van essentieel belang dat alle gezinsleden een bijdrage leverden. De verdiensten van kinderen vormden in veel gevallen een onmisbare bijdrage aan het gezinsinkomen. Autoriteiten hadden bovendien belang bij kinderarbeid omdat daarmee de armenzorg kon worden ontlast.¹¹

Een andere kant van kinderarbeid die aandacht verdient, is het opleidingsaspect. Sinds het einde van de jaren zestig hebben economen de nadruk gelegd op het belang van *human capital*-vorming. Het investeren in onderwijs, leren op de werkvloer of algemene ontwikkeling levert zowel individuen als de economie volgens deze theorie op langere termijn voordelen op omdat zij vaardigheden leren en werkervaring opdoen waarvan zij in de rest van hun leven profiteren.¹² De vraag is of het werk van kinderen in de Vroegmoderne Tijd hen ook in hun latere werkende leven verder bracht.

Een analyse vanuit dergelijke bredere invalshoeken kan nieuw inzicht opleveren over de vraag naar de betekenis van kinderarbeid in de Vroegmoderne Tijd. Daarvoor dient een aantal beschrijvende vragen te worden gesteld. Op welke leeftijd gingen kinderen werken, welk werk deden kinderen, wat waren hun arbeidsomstandigheden, wat verdienden kinderen en werden er voor hen afspraken over te leren vaardigheden gemaakt? Met het antwoord op deze vragen willen we nagaan hoe we de werkzaamheden van kinderen moeten typeren: als (loon)arbeid voor de broodnodige inkomsten of als scholing binnen een toekomstig beroep? Met andere woorden: gold kinderarbeid in de Vroegmoderne Tijd als ‘werk’ of als ‘opleiding’? In dit artikel over kinderarbeid in de nijverheid in verschillende steden in de Republiek (Leiden, Gouda, Tilburg, Zwolle en Utrecht) zal blijken dat de betekenis als (loon)arbeid of beroepsopleiding sterk varieerde naar leeftijd, sekse en sociale achtergrond.

10. Laurence Fontaine en Jürgen Schlumbohm (eds.), *Household Strategies for Survival 1600-2000: Fission, Faction and Cooperation. International Review of Social History* (verder *IRSH*), Supplement 8 (2000); Pier Paolo Viazzo, ‘“Family Strategies”: A Contested Concept’, in: *IRSH* (2002) 421-485; Michiel Baud en Theo Engelen (eds.), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994).

11. Mary B. Rose, ‘Social policy and business. Parish apprenticeship in the early factory system 1750-1834’, in: *Business History* 31:4 (1989) 5-29.

12. Judith Brown, ‘A woman’s place was in the home. Women’s work in Renaissance Tuscany’, in: M.W. Ferguson, M. Quilligan en N.J. Vickers (eds.), *Rewriting the Renaissance. The discourses of sexual difference in early modern Europe* (Chicago en Londen 1986) 206-224.

Definities en bronnen

Bij het bestuderen van kinderarbeid is het zinvol om de termen ‘kind’ en ‘arbeid’ duidelijk te definiëren. Eigentijdse criteria voor de definitie van het kind varieerden. De leeftijd waarop kinderen wettelijk meerderjarig werden, verschilde binnen de Republiek van eenentwintig tot vijfentwintig jaar. Een ander criterium is trouwen zonder toestemming van de ouders. Jongens mochten dit met vijfentwintig en meisjes met twintig jaar. De leeftijd waarop men wezen nog opnam in het weeshuis varieerde eveneens. Kinderen ouder dan zeventien jaar plaatste men meestal niet meer – zij moesten kennelijk op eigen benen kunnen staan. Voor veel kinderen had onderwijs dan allang plaats gemaakt voor werk.¹³ In dit artikel zal blijken dat de leeftijdsfase van twaalf tot veertien jaar vaak een belangrijk omslagpunt was, maar er zijn tal van aanwijzingen dat kinderen ook dan nog niet als volwassen werden beschouwd. Zo ontvingen zij meestal pas volwassen lonen wanneer ze ouder waren dan twintig. Uit de buitenlandse literatuur blijkt dat men pas als volwassen arbeidskracht werd beschouwd tussen de 21 en 24 jaar.¹⁴ Juist de waardering van jongeren als arbeidskrachten lijkt in de Vroegmoderne Tijd dus een rol te hebben gespeeld in de definitie van volwassenheid. Daarom bekijken wij de groep jongens en meisjes tot en met ongeveer 21 jaar.

De tweede definitiekwestie betreft de vraag ‘Wat is arbeid?’. De laatste decennia is het besef bij steeds meer historici doorgedrongen dat arbeid meer is dan formele arbeid tegen betaling. Juist in het onderzoek naar vrouwen- en kinderarbeid is het belang gebleken van allerlei minder officiële en (dus) slechter gedocumenteerde soorten werk, in de vorm van productie of diensten in informele circuits, voor de markt of voor huishoudelijk gebruik, die bovendien vaak niet of in natura werden betaald.¹⁵ Desondanks richten wij ons hier vooral op de arbeid die kinderen verrichtten voor niet-huishoudelijk gebruik, tegen betaling (in geld of natura) aan henzelf of hun opvoeders. Deze keuze hangt enerzijds samen met de zichtbaarheid van deze vormen van werk in de bronnen. Anderzijds maakt onze focus op het onderscheid tussen werk en opleiding de analyse van ‘productie voor eigen gebruik’ minder interessant. De grens tussen arbeid voor inkomen of omzet en scholingsarbeid is desondanks vaag. Scholingsarbeid leverde ook een inkomen op en van arbeid voor een inkomen

13. A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht* (Groningen en Den Haag) 37; M. van der Heijden, ‘Contradictory interests: Work, parents and offspring in early modern Holland’, in: *The History of the Family* 9 (2004) 355-370, 357; S. Groenveld, J.J.H. Dekker en Th.R.M. Willemse, *Wezen en boeffes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen* (Hilversum 1997) 130-131.

14. Kirby, *Child labour*, 10.

15. Zie bijvoorbeeld: Deborah Simonton, *A history of European women's work 1700 to the present* (Londen en New York 1997) 2-3; Kirby, *Child labour*, 11-13.

kon men leren. Het is juist de grens tussen beide die in dit artikel wordt geproblematiseerd.

Al zijn ze schaars, er zijn bronnen die iets melden over vroegmoderne kinderarbeid. Allereerst bieden weeshuisarchieven en -literatuur, zoals die uit Delft, Gouda en Leiden, informatie over werkzaamheden en verdiensten van weeskinderen. Weeshuisregenten hielden dikwijls gedetailleerde gegevens bij over het werk van kinderen. Weeskinderen vormden echter ook in de Vroegmoderne Tijd een minderheid, en het is de vraag hoe representatief hun arbeid was. Daarom proberen wij daarnaast zo veel mogelijk informatie te achterhalen over niet-wezen. Zo is er een uitgebreide administratie van kinderen in de Leidse textielnijverheid. Daarnaast bieden de archieven van de Goudse pijpenmakerij en verschillende gildenarchieven informatie over kinderarbeid. Een derde categorie bronnen, armenzorgarchieven en archieven van werkhuizen en -scholen, biedt inzicht in het werk dat kinderen deden om een bijdrage te leveren aan het inkomen van arme gezinnen. Bovendien zeggen deze bronnen iets over de opleiding van kinderen: in hoeverre leerden de kinderen een bepaald vak in de ‘werk- en spinscholen’ die (vooral) in de tweede helft van de achttiende eeuw werden opgericht?

Dit artikel gaat, zoals gezegd, hoofdzakelijk over de stedelijke nijverheid, vanwege het relatieve belang van kinderen in deze sector en de beschikbaarheid van goede bronnen. Achtereenvolgens komen de leeftijden waarop kinderen aan het werk gingen en de werkzaamheden die zij verrichtten aan bod. Daarna besteden we aandacht aan de omstandigheden waaronder de kinderen werkten en leefden. Verschillen tussen jongens en meisjes hebben hierbij steeds onze speciale aandacht. Ten slotte proberen we een karakterisering te geven van kinderarbeid in de Vroegmoderne Tijd: kunnen wij kinderarbeid vooral typeren als ‘arbeid’ voor looninkomsten of eerder als opmaat voor een toekomstig ‘beroep’?

Kinderen op de vroegmoderne stedelijke arbeidsmarkt

Hoeveel kinderen in de Vroegmoderne Tijd precies werkten is moeilijk te achterhalen omdat zij vaak niet geregistreerd werden. Sommige bronnen geven een indruk van de schaal waarop kinderarbeid voorkwam. Uit verschillende Leidse archieven is bijvoorbeeld op te maken dat er in de zeventiende eeuw jaarlijks honderden kinderen door hun ouders of door het weeshuis werden uitbesteed. In de volkstelling in Tilburg van 1810 stonden 999 van de 3744 kinderen jonger dan achttien jaar (bijna 27 procent) met een beroep vermeld. Van alle personen met een beroepsvermelding maakten kinderen achttien procent uit.¹⁶ Onder armen was het aandeel van kinderen nog groter: in Zwolle en Delft

16. Regionaal Historisch Centrum Tilburg (verder RHCT), Volkstellingen, inv.nrs. 1275-1277.

vormden zij dertig procent van het aantal bedeelden met beroepsvermelding.¹⁷ Zij werkten in uiteenlopende sectoren.

De sector land- en tuinbouw was in de Vroegmoderne Tijd ook in steden van enig belang. Over kinderarbeid in deze sector is echter weinig bekend. Omdat kinderen hun ouder(s) hielpen op het land werd hun arbeid vaak niet geregistreerd. De Tilburgse volkstelling van 1810 vermeldt dan ook maar heel weinig kinderen in de landbouw (2,4 procent van alle werkende kinderen onder achttien jaar). Kinderen uit boerengezinnen hadden veel minder vaak een beroepsvermelding dan kinderen uit andere gezinnen. Waarschijnlijk vond men hulp op de boerderij zo vanzelfsprekend dat deze niet apart als werk werd aangemerkt.¹⁸

De dienstensector omvatte zowel economische diensten, zoals handel en transport, als maatschappelijke diensten zoals overheidsdiensten of huishoudelijk werk. In de economische diensten waren kinderen meestal actief in de informele sfeer, als loopjongen of winkelbediende. Aangezien dit werk vaak in familieverband plaatsvond, en het bovendien vaak als 'supplementair' werd beschouwd, is hierover weinig in de bronnen terug te vinden.¹⁹ Wel geregistreerd was het werk dat jongens, onder wie veel wezen, verrichtten voor de v.o.c. Een onbekend aantal van hen monsterte aan als matroos.²⁰ Verder moet het aantal meisjes dat als dienstbode werkte, een omvangrijke en mogelijk zelfs groeiende groep zijn geweest. Dienen was voor Leidse weesmeisjes in de achttiende eeuw in elk geval, naast spinnen, wollenaaien, linnennaaien en breien een van de weinige beroepsmogelijkheden.²¹ Uit de Tilburgse volkstelling blijkt dat vooral veel jong volwassenen (18-25 jaar) in de huiselijke diensten werkten. In andere diensten kwamen kinderen, althans volgens officiële documenten, sporadisch voor.²²

Verreweg de meeste kinderarbeid vinden we in de nijverheidssector. Met name de pre-industriële textielnijverheid lijkt bij uitstek een werkgever voor kinderen te zijn geweest. Zo vinden we in de Leidse textiel tussen 1639 en 1697 alleen in de lakennijverheid al 8.500 werkende geregistreerde kinderen (gemiddeld 144 per jaar).²³ Het Leidse weeshuis besteedde in de zeventiende en

17. Hilde van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1600-1700* (Amsterdam 2000) 183, 275; Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001) 188.

18. Een aanwijzing hiervoor is dat boerenkinderen die niet-agrarische activiteiten verrichtten (vooral als spinners en spinsters) wel met hun beroep staan geregistreerd. RHCT, Volkstellingen, inv.nrs. 1275-1277.

19. Zie ook Kirby, *Child labour*, 10, 16.

20. Ingrid van der Vlis, m.m.v. Thijs Rinsema, *Weeshuizen in Nederland. De wisselende gestalten van een weldadig instituut* (Zutphen 2002) 33.

21. RAL, Stadsarchief 11 (verder SA 11), inv.nr. 6006, 13-4-1802 en z.d.

22. RHCT, Volkstellingen, inv.nrs. 1275-1277.

23. RAL, Hallen, inv.nrs. 127 a-j.

achttiende eeuw jaarlijks gemiddeld nog eens 75 kinderen uit, het merendeel in de nijverheid.²⁴ De Tilburgse volkstelling bevestigt dit beeld. Ruim 90 procent van de 999 werkende kinderen onder de achttien werkte in de nijverheid.²⁵ Hetzelfde patroon is te zien onder de allerarmsten: in Delft werkte 70 procent, in Zwolle 85 procent van de kinderen van bedeeden in de nijverheid.²⁶ Vanwege het belang van de stedelijke nijverheid voor kinderarbeid en de relatieve zichtbaarheid van werkende kinderen hierin richten we ons in dit artikel op deze sector.

Beginnen met werken

Kinderarbeid in de Republiek kwam voor vanaf zeer jonge leeftijd. Hoe oud kinderen begonnen met werken was sterk afhankelijk van hun sociale achtergrond. Enkele bedeede gezinnen in zeventiende-eeuws Zwolle moesten hun kinderen al op twee- à driejarige leeftijd laten werken in de knoopmakerij, maar zij waren uitzonderingen. Kinderen van Zwolse bedeeden gingen op grotere schaal vanaf hun zesde jaar aan het werk. Dat zij primair werkten ter aanvulling van het gezinsinkomen blijkt uit het feit dat de bedeling voor gezinnen met kinderen gemiddeld lager was dan de bedeling voor alleenstaanden of kinderloze echtparen.²⁷

Zes jaar was de minimumleeftijd waarop Leidse weeskinderen uit het Heilige Geest Weeshuis aan het begin van de zeventiende eeuw aan het werk togen. Lysbet Volders was zes toen zij in 1614 in dienst trad bij haar baas Israel Bouten. Zij is de enige zesjarige onder de 300 Leidse wezen met een leeftijdsvermelding. Twee zevenjarige jongens gingen respectievelijk kousenbreien en spoelen, maar de meeste kinderen begonnen met acht à negen jaar te werken bij een baas.²⁸ Dit was ook voor weeskinderen uit andere steden een gebruikelijke minimumleeftijd. Jongens in het Amersfoortse weeshuis spoelden vanaf die leeftijd garens, en weeskinderen in Doesburg moesten met negen jaar spinnen.²⁹ Het Goudse weeshuis besteedde kinderen van dezelfde leeftijd uit. Het achtjarige weesmeisje Grietje Kromhout dat in 1755 op het pijpmaken werd besteed, was wel een van de allerjongsten. Daarmee was de gemiddelde beginleeftijd wat hoger komen te liggen dan de eeuw ervoor. Tussen haar

24. RAL, HGW, inv.nrs. 3789-3806, 3844, 3845, 3847-3849, 3850-3856, 3858a-3858e, 3860, 4521.

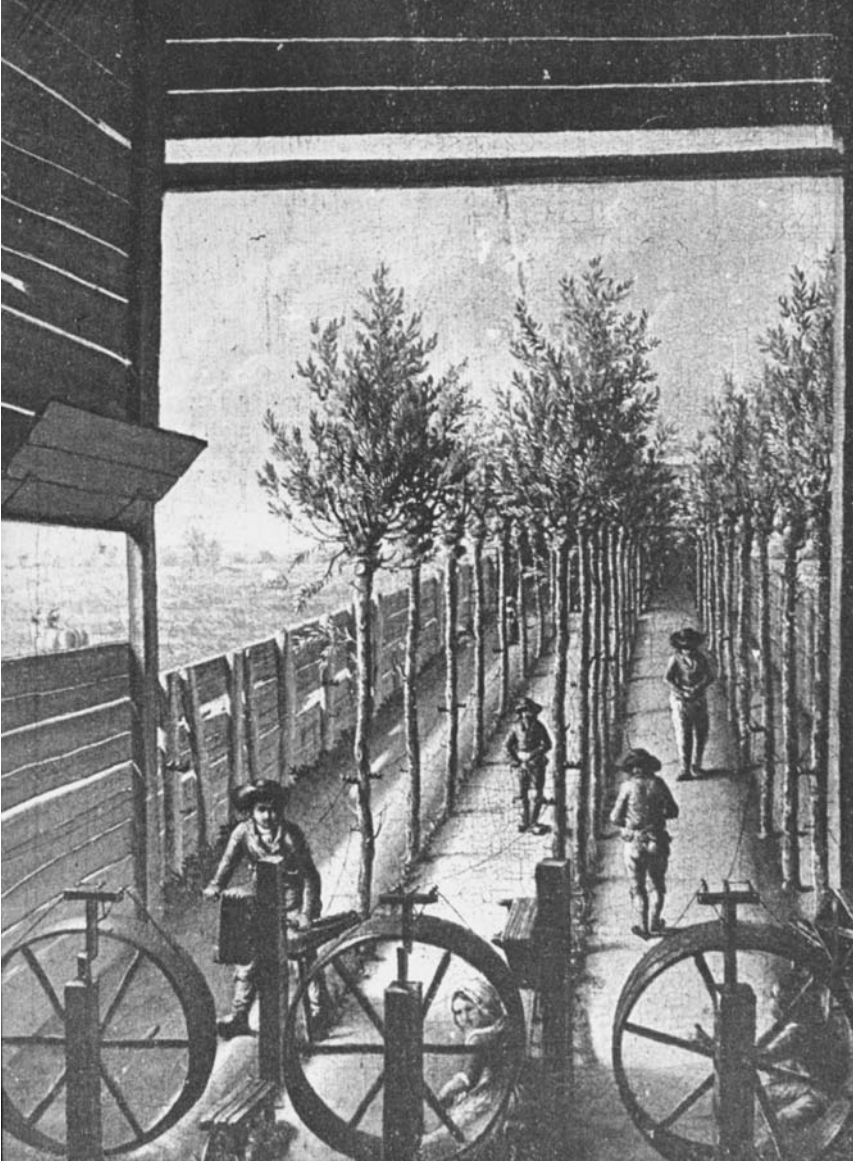
25. RHCT, Volkstellingen, inv.nrs. 1275-1277.

26. Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 183, 275; Van der Vlis, *Leven in armoede*, 188.

27. Database Armenzorg Zwolle; Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 110.

28. RAL, HGW, inv.nr. 3847.

29. S. Groenveld, 'De Republiek', in: Groenveld e.a., *Wezen en boefjes*, 203-204.

J. Herst, Kinderarbeid op de lijnbaan, 1795 (Collectie IISG B16/471).

lotgenoten die in de eerste helft van de zeventiende eeuw op het lijndraaien waren besteed, zaten enkele weesjongens van zeven jaar.³⁰

30. Streekarchief Hollands Midden (verder SAHM), Archief Weeshuis Gouda (verder AGW), inv.nr. 580, 1755; J.N. Soeters, 'Heekelnering en lijndraaijerij te Gouda tot begin 1700'. Doctoraalscriptie Amsterdam 1935, 28-30.

Weeskinderen was niet altijd en overal hetzelfde lot beschoren. In Delft werden wezen bij uitzondering onder de tien jaar uitbesteed. Toen zes ondernemers, afkomstig uit Amsterdam, in 1631 150 Delftse weeskinderen op een aantal volmolens wilden laten werken, bepaalde de magistraat dat zij geen kinderen jonger dan negen à tien jaar mochten aannemen. Het was in Delft gebruikelijker dat jongens en meisjes rond hun twaalfde gingen werken.³¹ Weeskinderen uit het Leidse weeshuis waren aan het einde van de achttiende eeuw gemiddeld nog iets ouder. Meisjes werden tussen de twaalf en dertien, jongens tussen de twaalf en veertien op een ambacht besteed.³² Toch was het wel mogelijk jongere kinderen aan het werk te zien. Weeskinderen die al waren besteed vóór zij hun ouders verloren, liet men bij binnenkomst werken waar ze werkten of besteedde men op beter werk. Meisjes onderwees men ‘van hunne vroege jeugd’ in het breien.³³

De regenten en regentessen van het Leidse weeshuis besteedden in de achttiende eeuw de twaalf- tot dertienjarige Leidse weesmeisjes en twaalf- tot veertienjarige weesjongens om een ‘ambagt te leeren’.³⁴ Volgens de historicus Groenveld maakten de meeste weeskinderen tussen de tien en twaalf jaar een overgang door naar de arbeidssituatie. Op hun twaalfde hadden de kinderen hun schoolopleiding volledig afgerond en er was een nieuwe fase in hun leven aangebroken: het was tijd om een vak te leren.³⁵ Deze kinderen gingen om een andere reden aan het werk dan de eerder genoemde kinderen die op acht- of negenjarige leeftijd aan het spinnen of pijpmaken werden gezet. Het werk van de laatste groep had weinig met opleiding te maken.

De informatie over de leeftijd van kinderen die hun ouders nog hadden en die niet van armenzorgwege aan het werk werden gezet, is schaars. Er zijn de ‘leerjongensboeken’ van de Leidse lakennijverheid, waarin zowel jongens als meisjes werden genoteerd die door ouders of familieleden werden besteed bij een drapier of lakenwerker. Deze vermelden echter zelden een leeftijd. Over Michiel Gerritse, die in 1654 bij een baas ging werken om te leren spinnen, merkte men op dat hij ‘maar 9 jaar out is’. De toevoeging toont dat men deze leeftijd bij leerjongens als erg jong beschouwde. Er zijn enkele notities van kinderen van tien en elf jaar oud. Dat men de leeftijden vermeldde, impliceert dat zij bijzonder waren. Vermoedelijk lag de grens voor kinderen uit een gezin bij de leeftijd van een jaar of twaalf, dus drie tot vier jaar hoger dan bij de weeskinderen in de Leidse nijverheid.³⁶

31. A. Hallema, *Geschiedenis van het weeshuis der Gereformeerden binnen Delft* (Delft 1964) 207, 180; Groenveld, ‘De Republiek’, 203-204.

32. RAL, HGW, inv.nr. 254; SA II, inv.nr. 6006, 14-2-1802.

33. RAL, SA II inv.nr. 6006, z.d. en 14-4-1802.

34. RAL, HGW inv.nr. 254, eind 18e eeuw.

35. Groenveld, ‘De Republiek’, 203-204

36. RAL, Hallen, inv.nrs. 127a-j.

De werkhuisen of -scholen die men aan het einde van de achttiende eeuw in verschillende steden oprichtte, dienden officieel kinderen uit arme gezinnen een vak – meestal spinnen – te ‘leren’ en de stedelijke nijverheid een impuls te geven. De achterliggende gedachte was dat men ‘ledige’ armen van de straat hield en bovendien de armenzorg ontlastte door kinderen (en soms volwassenen) te laten werken voor weinig loon. Dit gebeurde vanaf jonge leeftijd. De diakenen van de Utrechtse Nederlands Hervormde kerk, richtten in 1777 een spinschool op voor ‘kinderen [...] wier ouders van het gespin, geweeft, of andere geringe handwerken leven’.³⁷ Het ging dus expliciet om kinderen uit de laagste sociale klassen. Vanaf 1779 namen zij geen kinderen ouder dan tien jaar aan, omdat gebleken was dat oudere kinderen zo snel leerden spinnen dat zij van school vertrokken om bij een vrije spinbaas voor hogere lonen te werken.³⁸ Morele bezwaren tegen de tewerkstelling van arbeiderskinderen onder de tien had de diaconie kennelijk niet. In Gouda golden die bezwaren evenmin. De kinderen van bedeeden die dertien uur per dag werkten in de spinnerij die de stad in 1780 oprichtte ter voorkoming van bedelarij en bevordering van de nijverheid, waren tussen acht en tien jaar.³⁹

Ook de kinderen in het in 1796 opgerichte Leidse werkhuis waren jong. Betje Kram, die in oktober 1799 als vijfjarige kwam spinnen, spande de kroon. De grootste instroom van kinderen vond plaats wanneer meisjes acht of negen en jongens negen of tien jaar oud waren. Meisjes bleven er overigens langer. Terwijl er tot de leeftijd van zestien à zeventien jaar relatief ongeveer evenveel jongens als meisjes werkten, nam het aandeel jongens na deze leeftijd snel af. De mogelijkheden om ander werk te vinden namen voor jongens kennelijk met de jaren toe, zoals we in de volgende paragraaf duidelijker zullen zien.⁴⁰

Werkzaamheden

Welk werk kinderen verrichtten, verschilde per sector. In welke sector kinderen vooral werkten, varieerde bovendien van stad tot stad. In Leiden werkten in de eerste helft van de zeventiende eeuw verreweg de meeste weeskinderen in de textiel. Een steekproef uit de bestedingsboeken van 757 kinderen tussen 1607 en 1623 toont dat 84 procent van de weesjongens (n=442) en 73,5 procent van de weesmeisjes (n=315) in de textiel werkten.⁴¹ Ruim twintig procent van de meisjes was naaister of kleermaakster, en verder vonden wij vier huishoudsters en

37. Het Utrechts Archief (verder HUA), Archief Diaconie, inv.nr. 912, 28-8-1777.

38. Idem, 12-6-1779.

39. SAHM, Oud Archief Gouda (verder OAG) inv.nr. 130, 31-8-1780.

40. RAL, Archief Werkhuis, inv.nrs. 3-5.

41. RAL, HGW, inv.nrs. 3844, 3845, 3847, 3849. De hiernavolgende informatie komt uit deze steekproef.

twee knopenmaaksters. Bij jongens was de variatie veel groter. Er waren 108 jongens werkzaam in twintig verschillende nijverheidsberoepen buiten de textiel. Naast de sector kleding (kleermakers en hoedenmakers, vijf procent) werkte vijf procent van hen in de houtbewerking (waaronder knopenmakers). Daarnaast werden jongens besteed als boekbinders, steenhouwers, timmerlieden, leerbewerkers, en zelfs scheepmakers. Overigens kwamen deze jongens niet vóór hun tiende en meestal pas na hun veertiende jaar in deze ambachten terecht.

Binnen de textielnijverheid verrichtten de meeste kinderen laaggeschoolde werkzaamheden. Ruim 40 procent (249) van alle jongens in de textiel spoelde. Daarna kwamen het relatief hoger geschoolde saaiwerken (ruim negentien procent) en fusteinwerken (ruim vijftien procent), ofwel het weven van verschillende stoffen. Bijna zeven procent van alle jongens in de textiel spon en een kleine vijf procent breide, meestal kousen. Verder verrichtten enkele jongens uiteenlopende werkzaamheden als garentwijnen, wolscheiden, lakenbereiden en droogscheren. Ook binnen de textiel was de variatie voor meisjes kleiner: bijna 63 procent van alle meisjes in de textiel spon, meer dan 35 procent was (kousen)breister. De overige twee procent werkte in een beperkt aantal beroepen: twee speldenwerksters, twee spoelsters, een weefster en een saaiwerkster.

Bovenstaande gegevens wijzen op een sterke arbeidsdeling naar sekse onder kinderen in de Leidse nijverheid. Naarmate de kinderen ouder werden, werd deze arbeidsdeling sterker. In de leeftijdscategorie van zeven tot en met dertien jaar waren er buiten de textiel voor jongens slechts zes andere beroepen, voor meisjes waren dit er twee. Binnen de textiel werkten de meeste jongens in deze leeftijdsgroep (83 procent) als spoeler van garen of als spinner of kaarder van wol. Slechts tien jongens (6,8 procent) waren al actief als fusteinwever. In de leeftijdsgroep van veertien tot en met zeventien jaar daarentegen waren er buiten de textiel nog vijftien andere beroepen waarin jongens werkten. Voor meisjes was dit er slechts één: dat van kleermaakster/naaister. Een aanzienlijke groep meisjes (ruim twintig procent) in deze leeftijdscategorie oefende dit beroep uit. Jongens kregen met het vorderen van hun leeftijd toegang tot een breder spectrum aan ambachten, meisjes niet.

Binnen de textiel werden jongens vanaf veertien jaar 'echt' in een ambacht opgeleid. Zij werkten steeds vaker als wolwever: ruim 71 procent van alle jongens in de textiel tussen veertien en zeventien weefde saaien, fustein of dekens. Ongeveer 21 procent verrichtte laaggeschoold werk: spoelen, spinnen of kaarden. Vrijwel alle meisjes tussen de veertien en zeventien jaar in de textiel bleven bij lager geschoolde werkzaamheden: 61 procent spon, 38 procent breide. Boven de achttien werkten relatief minder jongens in de textiel (bijna 80 procent). Het aantal bestede kinderen, zowel jongens als meisjes, was fors lager. Veel weeskinderen vonden waarschijnlijk tussen hun achttiende en vijfentwintigste levensjaar een zelfstandige betrekking of trouwden. Anders dan jongens waren ongetrouwde meisjes voornamelijk aangewezen op (laaggeschoold) werk in de textielnijverheid.

Oproep tot bijdrage aan het levensonderhoud van de wezen in Amsterdam. Gevelsteen Burgerweeshuis Amsterdam. Reliëf van Joost Jansz. Bilhamer, 1581 (Collectie Amsterdams Historisch Museum).

Anderhalve eeuw later waren de beroepsmogelijkheden voor Leidse weesmeisjes weliswaar verschoven, maar het spectrum was nog steeds beperkt. Men plaatste meisjes op de breikamer zodra zij in staat waren enig handwerk te doen. Het doel was tweeledig: breien was een vaardigheid die meisjes ‘bij verder gevorderden leeftijd niet ontbeeren kunnen’ en waarmee zij bovendien tijdens ‘hare Ledige Uuren’ nog iets konden verdienen voor het weeshuis of zichzelf. Zodra het mogelijk was, stroomden meisjes door. De gezondste en ‘ordentelijkste’ kwamen op de linnenkamer terecht.⁴² Op de wollekamer werkten meisjes die elders slecht konden worden ingezet omdat zij gebrekkig, onhandig of slechtziend waren. Andere meisjes die ongeschikt waren voor het linnennaaien (binnens- of buitenshuis) bleven op de breikamer, verrichtten binnenshuis huishoudelijk werk of werden dienstbode.

De uitbesteding van Goudse weeskinderen omstreeks het midden van de achttiende eeuw toont eveneens dat jongens en meisjes ander werk verrichtten. De arbeidsdeling naar sekse uitte zich op eerste plaats in de ‘beroepskeuze’ (zie tabel 1). Weesjongens werkten in een breed scala aan ambachten, de keuzemogelijkheden voor weesmeisjes waren zeer beperkt. Het verschil in aantal

42. RAL, SA II, inv.nr. 6006, 14-4-1802, 13-4-1802 en z.d.

bestede jongens en meisjes komt vermoedelijk doordat een aantal weesmeisjes bij huishoudelijke werkzaamheden in het weeshuis werd ingezet. Buitenshuis besteedde men de meeste meisjes op (wolle- of linnen-)naaien. De gebruikelijke arbeidsdeling dat jongens als kleermakers mannenkleding en meisjes als naaisters vrouwenkleding en ondergoed maakten, was in Gouda niet altijd even strikt.⁴³ Halverwege de zeventiende eeuw besteedde men meisjes nog bij mannelijke kleermakers, maar in 1665 kwamen de kleermakers hiertegen in het geweer. Zij verzochten het Goudse stadsbestuur te verbieden meisjes bij kleermakers te besteden omdat ze toch geen ‘manskleren’ mochten maken. Het lijkt erop dat zij het meisjeswerk zagen als valse concurrentie: ‘het welck sijn messen om ons selve de keel af te steken’.⁴⁴

TABEL 1 Bestedingen weeskinderen naar beroep, Gouda 1753-1759

<i>ambacht</i>	<i>jongens*</i>	<i>meisjes</i>
pijpmaken	18	6
timmeren	1	
kuipen/ kuipen vullen	2	
mandenmaken	1	
stoelmaken	1	
keurslijfmaken	1	
kleermaken / snijden	4	
naaien		12
schoenmaken	2	
smeden	1	
koperslagen	1	
onbekend	3	2
totaal	35	20

*Het totaal aantal jongens bedroeg 31. Vier jongens werden twee keer op een ander ambacht besteed.

Bron: SAHM, Archief Weeshuis Gouda inv.nr. 580.

In één ambacht werkten zowel weesjongens als -meisjes, namelijk het pijpmaken. Ook voor niet-wezen was het werk in dit ambacht naar sekse verdeeld. Na het rollen van de klei werd de pijp met pijpenkop gevormd in een bankschroef. Na het drogen volgde het glazen (polijsten) en tremmen (glad maken) van de pijpen. Polijsten en tremmen was typisch vrouwenwerk. Het werk op de schroef was voorbehouden aan jongens en mannen. De gildebrieff verbood

43. Bibi Panhuysen, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)* (Amsterdam 2000).

44. SAHM, OAG, inv.nr. 2552, 1665.

meisjes en vrouwen expliciet om op de schroef te werken. Tot hun twaalfde verichtten jongens en meisjes 'hoe jong deselve zyn' hetzelfde werk: ze mochten pijpen rollen en glazen.⁴⁵ Jongens die door wilden in het vak moesten blijven rollen en glazen tot hun twaalfde. Vanaf hun twaalfde tot hun vijftiende mochten zij 'slechte' pijpen tremmen. Vanaf hun vijftiende konden zij fijne pijpen gaan tremmen. Meisjes mochten pas na hun achttiende jaar porseleinen pijpen glazen. Deze arbeidsdeling bleef ongewijzigd in de achttiende-eeuwse stadspijpenfabriek. Overigens was ook het toezicht hierop naar sekse verdeeld: de aangestelde 'baas' leidde de jongens op, de 'vrouw' instrueerde de meisjes.⁴⁶

Zoals gezegd werden duizenden niet-wezen in de zeventiende eeuw door familie in de Leidse lakennijverheid besteed. De meeste sloten een arbeidscontract van minstens één, maar vaker twee of drie jaar. Een steekproef (over de jaren 1638-1641 en 1650-1656) geeft een indruk van hun werkzaamheden (zie tabel 2).

TABEL 2 *Jongens en meisjes in de Leidse lakennijverheid, 1638-1656*

	lakennijverheid 1638-1641				lakennijverheid 1650-1656			
	jongens		meisjes		jongens		meisjes	
jongens	670	78,4%			999	83,5%		
meisjes	185	21,6%			198	16,5%		
	855				1197			
<i>werkzaamheden</i>	<i>jongens</i>		<i>meisjes</i>		<i>jongens</i>		<i>meisjes</i>	
spinnen	475	71%	167	90%	551	55%	182	92%
kaarden	14	2%	0		17	2%	1	0,5%
weven/lakenwerken	156	23%	0		398	40%	0	
noppen/pluizen	1	0%	12	7%	2	0%	13	6,5%
overig	24	4%	6	3%	31	3%	2	1%
totaal	670		185		999		198	

Bron: RAL, Archief Hallen, inv. nrs. 127a, 127b, 127j.

De concentratie van meisjes binnen een enkel beroep (spinnen) was groot. Het lijkt erop dat er in de tweede periode (1650-1656) veel minder meisjes werden aangenomen (198 in zeven jaar ten opzichte van 185 in vier jaar). Het aantal jaarlijks aangenomen jongens bleef ongeveer gelijk. In de korte periode van tien tot vijftien jaar gingen wel relatief meer jongens werken als wever/lakenwerker en minder als spinner. Jongens verrichtten dus geleidelijk aan hoger geschoolde werkzaamheden. Mogelijk won in deze periode het opleidingsaspect aan belang voor jongens in de lakennijverheid. Helaas kunnen wij deze veronderstelling niet staven op basis van een verhoging van de gemiddelde

45. Gildebrief pijpmakers 18-2-1686, in: *Gildebrieven van alle de gildens binnen de stad Gouda* (Gouda 1713); J. van der Meulen, en L. den Toom, 'Het pijpmakersgilde te Schoonhoven', in: *Pijpelogische Kring Nederland* 6, 22 (1983) 39-45, aldaar: 41-42.

46. САММ, Archief Pijpnering Gouda (APG), inv.nr. 76, 22-7-1783.

leeftijd waarop de kinderen in dienst werden genomen, omdat de bron nauwelijks leeftijden vermeldt.⁴⁷

De werkzaamheden van de kinderen van Zwolse bedeeden verschilden van die van de Leidse kinderen. Terwijl ruim 80 procent van alle werkende arme kinderen in de nijverheid werkte, was het percentage in de textiel opvallend laag: nog geen 27 procent. Van alle bedeelde volwassenen werkte daarentegen ruim 55 procent in de textiel. Overigens waren dit met name vrouwen, die dan ook oververtegenwoordigd waren in de bedeling.⁴⁸ De meeste kinderen werkten als knopenmaker: 42 procent van alle jongens en meer dan 22 procent van alle meisjes (voor zover sekse bekend is). Vooral onder jongere kinderen waren veel knopenmakers. Tot hun veertiende hadden zij waarschijnlijk weinig alternatieven. In de leeftijdscategorie tien tot en met dertien jaar werkten meisjes in iets meer verschillende beroepen (tien) dan jongens (acht). Vanaf het veertiende levensjaar veranderde dit echter. Jongens waren in veel verschillende beroepen vertegenwoordigd, zowel in lager als hoger geschoolde ambachten. Een aanzienlijk deel van de jongens vanaf veertien jaar was bovendien soldaat. Meisjes konden naast het knoopp maken enkel terecht in andere laaggeschoolde werkzaamheden, met name in de textiel (spinnen, spoelen en speldenwerken). Wederom zien we dat de arbeidsdeling naar sekse zich aftekende rond het veertiende levensjaar.⁴⁹

Evenals in Leiden en Zwolle zien we in Tilburg in 1810 een gestage uitbreiding van de mogelijkheden voor jongens naarmate zij ouder werden. In de leeftijd tussen drie en negen verrichtten jongens en meisjes vrijwel hetzelfde werk: 96 procent van hen spon. Van hun tiende tot hun dertiende gingen steeds meer jongens weven en namen ook buiten de textiel de mogelijkheden toe. Echte veranderingen traden op vanaf het veertiende levensjaar. Hoewel spinnen ook voor jongens tot hun achttiende jaar nog altijd het belangrijkste beroep was (43 procent), waren er zowel binnen de textiel als daarbuiten (zestien beroepen) meer mogelijkheden. Meisjes hadden slechts twee alternatieven buiten de textiel: zij werden naaister (drie procent) of dienstbode (ruim 22 procent). Vanaf het achttiende levensjaar leek de arbeidsmarkt voor jongens steeds meer op die van volwassen mannen. Voor meisjes bleven de opties in alle leeftijdscategorieën vrijwel gelijk. Het dienstbodebestaan was vooral een beroepsmogelijkheid voor oudere meisjes. In de leeftijdscategorie van veertien tot zeventien jaar was nog slechts zestien procent van alle meisjes dienstbode, van achttien tot eenentwintig jaar was dit ruim 40 procent en van 22-25 jaar ruim 42 procent. Dit was waarschijnlijk geen beroep dat zij tot in lengte der dagen uitoefenden.

47. RAL, Archief Hallen, inv. nrs. 127a, 127b en 127j.

48. Van de volwassen bedeelde mannen werkte eveneens slechts 27 procent in de textiel. Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 155.

49. Database Armenzorg Zwolle.

Inwonend of uitwonend?

Bij het onderscheid tussen werk of opleiding zou ook de woonsituatie van kinderen een rol kunnen spelen. Het laten inwonen van werkende kinderen past immers in de traditie van de leertijd die ambachtsgezellen in het huishouden van hun baas doorbrachten. Als kinderen een loon naar huis brachten, is het waarschijnlijker dat hun arbeid vooral als belangrijke inkomstenbron werd beschouwd.

Uit de literatuur is bekend dat het fenomeen van inwonende leerlingen in Nederland minder gebruikelijk was dan in sommige buurlanden.⁵⁰ Waarschijnlijk verlieten de meeste werkende weeskinderen het weeshuis niet. Sommige weeskinderen werden weliswaar niet in het weeshuis opgenomen, maar direct uitbesteed bij particulieren, waar zij meestal ook werkten.⁵¹ Een veel groter aantal weeskinderen woonde echter niet bij hun baas. Voor slechts vijf van de 1131 bestedingen van Leidse weeskinderen waren afspraken over kost en inwoning gemaakt. Vier van hen waren 'kinderen van buiten het weeshuis', vermoedelijk houkinderen die nergens anders terecht konden.⁵² De meeste, mogelijk alle, weesjongens uit Gouda kwamen weer thuis, zoals blijkt uit de opdracht aan de kindermoeder om de deur 's avonds laat te openen voor de jongens die terugkeerden van hun werk.⁵³

De kinderen uit de Leidse leerjongsboeken hadden nog wel familie, maar waren toch grotendeels inwonend bij hun baas. Ruim 70 procent van de jongens en bijna 80 procent van de meisjes woonde in bij de baas in de periode 1638-1641. Tussen 1650 en 1656 lagen deze percentages lager, tussen de 45 en 50 procent. Het lijkt erop dat kinderen veel vaker inwonend waren wanneer zij sponnen of andere laaggeschoolde werkzaamheden verrichtten. Als zij gingen lakenweven of -werken, kregen zij namelijk zelden meer een loon in de vorm van kost en inwoning, maar een stuk- of weekloon. Dit kan ook verklaren waarom er veel meer meisjes dan jongens inwoonden en waarom het aantal inwonenden dus mettertijd daalde: het aantal meisjes en spinners nam in de tweede periode immers af. Dat leerjongens en -meisjes met stukloon op eigen kosten

50. Recent onderzoek van Bert de Munck wees uit dat ook in achttiende-eeuws Antwerpen weinig sprake was van inwonende leerlingen, meiden en knechten. Bert De Munck, 'In loco parentis? De disciplinerende van leerlingen onder het dak van Antwerpse ambachtsmeesters (1579-1680)', in: *TSEG* 1 (2004) nr. 3, 7; A.M. van der Woude, 'De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (eds.) *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie, 18 opstellen over economische en sociale geschiedenis* (Den Haag 1977) dl I, 231-232; Donald Haks, *Huwelijk en gezin in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht 1985) 158.

51. Vleggeert, *Kinderarbeid*, 7.

52. RAL, HGW, inv.nrs. 3844, 3845, 3847, 3849.

53. SAHM, AWG, 12, 26-5-1783.

inwoonden is mogelijk, maar onwaarschijnlijk omdat wederzijdse afspraken doorgaans zo gedetailleerd werden vastgelegd, dat ook hiervan melding zou zijn gemaakt.⁵⁴

Van alle werkende kinderen tussen de drie en 21 jaar in Tilburg woonde in 1810 ongeveer 25 procent bij een ander gezin. Vanaf hun veertiende jaar woonden steeds minder werkende kinderen thuis. Het percentage inwonende jongens tussen veertien en zeventien jaar was groter (38) dan het percentage inwonende meisjes (32). Vanaf de leeftijd van achttien jaar woonden werkende jonge vrouwen juist vaker in (53 procent) dan hun mannelijke leeftijdsgenoten (41 procent). Dat ligt aan het soort werk: circa tweederde van alle inwonende meisjes was dienstbode en de meeste van hen waren ouder dan achttien jaar. Een andere groep inwonende meisjes werkte in de nijverheid, het overgrote deel (90 procent) van hen in de textiel, meestal als spinster, soms als wolpluisster. Inwonende meisjes verrichtten dus lager geschoold werk in de textiel, of werkten als dienstbode.⁵⁵ Mogelijk zag men dit als een mooie voorbereiding op het latere leven als getrouwde vrouw.

Van de inwonende Tilburgse jongens werkte bijna 30 procent als huisknecht, en ruim 50 procent in de nijverheid. Slechts de helft van hen werkte in de textiel, terwijl de overige inwonende jongens in tal van beroepen te vinden waren, bijvoorbeeld als leerling van een glazenmaker, klompenmaker, als bakkersknecht of schoenmakersknecht. Deze jongens werden dus vaak in hun 'gastgezin' opgeleid. Er was slechts één thuiswonende jongen die als ambachtsknecht stond geregistreerd. Onder de inwonende jongens waren er maar liefst 30 knechten, die in verschillende ambachten tot bijvoorbeeld glazenmaker, timmerman, kleermaker, bakker of molenaar werden opgeleid. Ambachtsknechten woonden meestal in huis van hun meester, die hetzelfde beroep uitoefende. Inwonende meisjes daarentegen werkten vaak als naaister of spinster in een gezin waarin de vrouw des huizes géén beroep had. Van een opleiding kan nauwelijks sprake zijn geweest. De activiteiten van deze meisjes lieten zich veeleer karakteriseren als loonarbeid.

Lonen

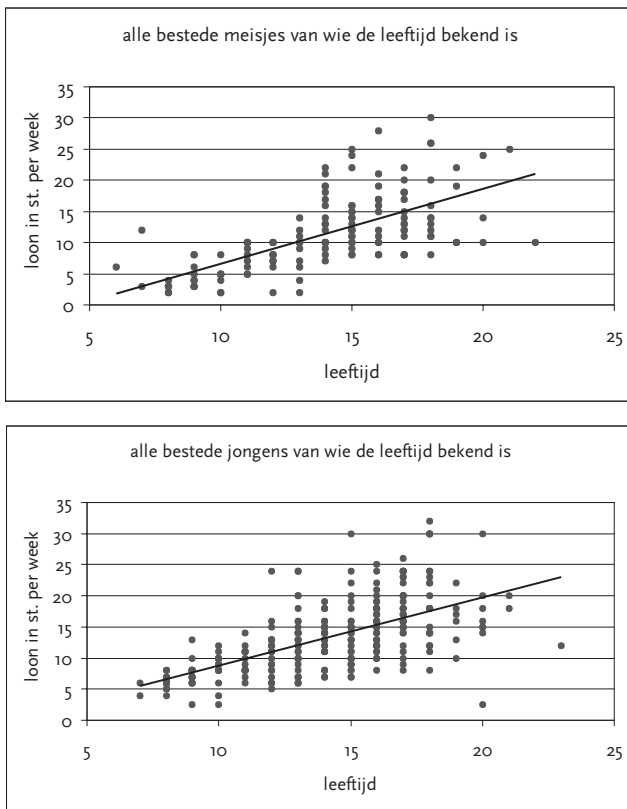
Naast de woonomstandigheden kunnen ook de hoogte en wijze van betaling aanwijzingen zijn voor de karakterisering van het kinderwerk als loonarbeid of beroepsopleiding. Beloning geschiedde op verschillende manieren. Het loon van bestede Leidse weeskinderen bestond altijd voor een deel uit geld (meestal weekloon), en soms voor een deel uit goederen, in de vorm van een nieuwe

54. RAL, HGW, inv.nrs. 3844, 3845, 3847, 3849.

55. RHCT, Volkstellingen, inv.nrs. 1275-1277.

hoed of een pak kleren. Jongens en meisjes ontvingen gemiddeld respectievelijk 12,9 en 9,3 stuivers per week gemeten over alle beroepen in de nijverheid. Vooral voor jongens konden lonen nogal verschillen. Kaarden van wol en spoelen van garens betaalde met gemiddeld 8 en 9,2 stuivers relatief slecht. Knoopmaken (14 stuivers) en fusteinwerken (14,8 stuivers) zaten in de middelste regionen, evenals saaiwerken. Hierin bestonden grote loonsverschillen, van minimaal 8 tot maximaal 32 stuivers, maar gemiddeld ontvingen de jongens 17,5 stuivers. Goed betaalde beroepen waarin redelijk wat jongens werkten, waren bijvoorbeeld hoedenmaken (19 stuivers), lakenbereiden (20,5), steenhouwen (21,3), verven (24) en zeemtouwen (29,5). Meisjes vinden wij in deze beroepen niet. Voor hen lagen de verdiensten veel minder ver uiteen. De enkele saaiwerkster en weefster in de bestedingsboeken verdienden respectievelijk 15 en 23 stuivers per week. Overige gemiddelden lagen tussen de 7,2 stuivers voor naaien, en 12,3 stuivers voor een combinatie van spinnen en het doen van huiswerk. Dat de gemiddelden van jongens en meisjes niet zo ver uiteen lagen komt omdat de meeste jongens spoelden en dat betaalde bijzonder slecht.

FIGUUR 1 *Correlatie leeftijd-loon Leidse weesjongens en -meisjes in Leiden, 1608-1623*

Bron: RAL, HGW, inv. nrs. 3844, 3845, 3847, 3848.

De correlatie tussen leeftijd en loonhoogte is voor zowel jongens als meisjes vrij sterk positief ($R^2 =$ respectievelijk 0,64 en 0,67; zie figuur 1), maar uitsplitsing naar verschillende werkzaamheden geeft een gedifferentieerder beeld. Bij jongens was het verband tussen leeftijd en verdiensten in het weven aanzienlijk zwakker (0,49) dan in lager geschoold werk als spoelen (0,62). Bij het (eveneens als laaggeschoold beschouwde) spinnen was er daarentegen een verschil naar sekse. Hier zien wij bij de meisjes veel meer samenhang tussen leeftijd en loon (0,64), terwijl de correlatie bij de jongens zwak is (0,39). Bij het bekijken van de individuele loongegevens blijkt dat jongens vanaf twaalf jaar onafhankelijk van hun leeftijd relatief veel meer verdienen dan meisjes als zij bleven spinnen. Kennelijk werd spinnen voor jongens boven twaalf jaar hoger gewaardeerd.

Het zwakkere verband tussen leeftijd en loon voor jongens, zeker naarmate zij ouder werden, wijst erop dat zij meer dan meisjes profiteerden van een *skill premium* op hun arbeid. Bij meisjes in ongeschoolde werkzaamheden speelden leeftijd en ervaring een veel grotere rol in de hoogte van het loon.

Kinderen in de lakennijverheid werden op verschillende manieren uitbetaald. Met name wevers ontvingen stukloon: een van tevoren vastgesteld bedrag per vervaardigd product. De stuklonen varieerden zeer sterk: van 50 stuivers voor een heel laken tot soms wel driemaal zoveel. Veel wevers in spe kregen ook 'vol loon', maar zij betaalden dan meestal wel een aanzienlijk bedrag (43 tot 75 gulden) aan leergeld. Daarnaast waren weeklonen gebruikelijk. Deze varieerden van twintig tot 70 stuivers bij weven en 5,5 tot 40 stuivers bij spinnen. Meestal kregen kinderen in het tweede en eventueel derde jaar dat zij bij hun baas werkten een hoger weekbedrag. Erg veel kinderen kregen alleen in natura betaald: kost en inwoning en nog wat kleren of een lap stof. Betaling in natura was voor volwassenen in de lakennijverheid verboden, maar werd voor kinderen dus wel getolereerd.⁵⁶ Vaak kregen zij na het volmaken van hun diensttijd ook nog een bepaald geldbedrag. Met zo'n bonus in het vooruitzicht verzekerden bazen zich ervan dat kinderen bij hen zouden blijven. Tabel 3 laat zien hoe in de perioden 1638-1641 en 1650-1656 de soorten beloning over de verschillende werkzaamheden en tussen jongens en meisjes waren verdeeld.

Betaling in natura was zowel voor jongens als meisjes gebruikelijker in laaggeschoold werk zoals kaarden en spinnen. Kinderen die geen week- of stukloon ontvingen, kregen kost en inwoning. Beide sloten elkaar overigens niet uit: zeker tien procent van alle kinderen met geldloon, woonde ook in. In hoger geschoolde beroepen als lakenwerken en weven kregen de kinderen vaker stuk- en weekloon. De verhouding tussen deze twee vormen van uitbetaling veranderde van vooral stuklonen in de periode 1638-1641 naar weeklonen in de

56. N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid. Vijfde deel 1651-1702* ('s-Gravenhage 1918) 22-24.

periode daarna. Voor zowel jongens als meisjes nam betaling in natura af. Tussen 1638 en 1641 kreeg 31 procent van de kinderen geldloon, tussen 1650 en 1656 was dit toegenomen tot de helft.

TABEL 3 Leidse leerjongens en meisjes: werkzaamheden in relatie tot soort loon

1638-1641										
soort loon	spinnen/ kaarden	%	weven/ lakenwerken	%	overig	totaal	jongens	%	meisjes	%
stukloon	27	4,1	94	60,3	3	124	113	16,9	11	5,9
weekloon	64	9,8	60	38,5	23	147	110	16,4	37	20,0
natura	559	85,2	1	0,6	10	570	439	65,5	131	70,8
dagloon	6	0,9	1	0,6	4	11	5	0,7	6	3,2
onbekend	0		0		3	3	3	0,4	0	0,0
	656		156		43	855	670		185	
1650-1656										
soort loon	spinnen/ kaarden	%	weven/ lakenwerken	%	overig	totaal	jongens	%	meisjes	%
stukloon	56	7,5	143	35,9	2	201	181	18,1	20	10,1
weekloon	191	25,4	247	62,1	42	480	392	39,2	88	44,4
natura	503	66,9	6	1,5	4	513	423	42,3	90	45,5
dagloon	1	0,1	2	0,5	0	3	3	0,3	0	
	751		398		48	1197	999		198	

Bron: zie tabel 2.

Dat Leidse weeskinderen geldlonen kregen, blijkt uit het belang van hun inkomsten om de weeshuisbegroting sluitend te krijgen.⁵⁷ Goudse weeskinderen kregen eveneens in geld uitbetaald. Schaarse overige bronnen lijken erop te wijzen dat beloning in natura weinig voorkwam en hooguit aanvullend was bedoeld. Jongens en meisjes in de knoopmakerij in de zeventiende eeuw, en de weesjongens die op de lijnbaan werkten of leerden spinnen kregen behalve een met de jaren oplopend weekloon wel eens een paar schoenen. Mogelijk kregen de kinderen gedurende de dag een maaltijd van hun baas, maar duidelijke aanwijzingen voor betaling in voedsel of kleding als substantieel onderdeel van het loon ontbreken.⁵⁸

De kinderen in de Goudse pijpenfabriek verdienden volgens het oprichtingsplan allemaal hetzelfde loon: de zes meisjes en achttien jongens tussen de tien en veertien jaar kregen zestien stuivers per week. Dit was niet veel, maar de kinderen zouden dan ook een opleiding krijgen in de fabriek en mochten naar-

57. RAL, Bibl. Leiden en Omgeving, G6D26 (1795); SAH 6006, 14-4-1802, 13-4-1802 en z.d.

58. SAHM, Gilden, inv.nr. 71, z.f. (1661/1662); Soeters, 'Heekelnering', 28-31.

mate zij ouder werden, naar werkplaatsen waar zij meer konden verdienen.⁵⁹ De lonen van Goudse weeskinderen varieerden in het midden van de achttiende eeuw wel sterk. Voor pijpmaken kregen kinderen tussen de twee en 24 stuivers per week. Voor het wollennaaien kregen meisjes tussen de vier en twaalf stuivers per week en voor linnennaaien verdiende een meisje maximaal 24 stuivers, maar vaker veel minder. Lonen liepen doorgaans ieder jaar op met enkele stuivers. De achttienjarige Anna Beukes bijvoorbeeld, verdiende in 1753 voor het linnennaaien vijftien stuivers en kreeg in de jaren erna achtereenvolgens achttien en 24 stuivers per week.⁶⁰ Terwijl het verband tussen loon en sekse lastig is vast te stellen voor kinderen op jongere leeftijd, bestonden er wel duidelijke verschillen tussen de lonen van jongens en meisjes die de leeftijd hadden bereikt om het weeshuis te verlaten. Volgens de bepaling uit 1759 moesten jongens in het laatste jaar met hun 'handen arbeid' 50 stuivers inbrengen en meisjes de laatste twee jaren 24 stuivers per week.⁶¹ Het Goudse Aalmoezeniershuis voor weeskinderen van niet-poorters maakte onderscheid naar beroep. In 1724 verwachtte men daar van jongens in de laatste twee jaar respectievelijk 36 en 45 stuivers, en van meisjes de laatste twee jaren als hekeelaarster 24 en 30 stuivers, als wollenaarster 24 en 28 stuivers en als linnenaarster 22 en 26 stuivers.⁶²

Werkend leren, lerend werken?

Hoeveel uur kinderen gemiddeld per week werkten, is niet na te gaan. Uitbestede kinderen maakten hoogstwaarschijnlijk lange dagen en hun arbeid ging zeker ten koste van algemeen onderwijs. Alhoewel het lager onderwijs in de Republiek volgens verschillende historici in vergelijking met buurlanden relatief toegankelijk was, voor beide seksen en alle sociale lagen,⁶³ moet dit niet overschat worden. Veel arme kinderen hadden weliswaar recht op onderwijs, maar hun ouders hadden simpelweg het geld niet om ze naar school te sturen. Bovendien kon hun arbeidskracht vaak niet gemist worden om het gezin te helpen overleven.⁶⁴

59. SAHM, APG, inv.nr. 76, 10-6-1783.

60. SAHM, AWG, inv.nr. 580.

61. SAHM, AWG, inv.nr. 1, 8-3-1759.

62. SAHM, AWG, inv.nr. 760, 13-10-1724.

63. De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 210-212; Margaret Spufford, 'Alfabetisme, handel en godsdienst in de commerciële centra van Europa', in: Karel Davids en Jan Lucassen (eds.), *Een wonder weerspiegeld: de Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (2005) 213-262.

64. P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen 1987) 42-43.

Het werk van kinderen leverde niet altijd direct inkomen op. Dat het weekloon van kinderen vaak ieder jaar werd verhoogd, geeft al aan dat bazen steeds meer productiviteit van de goedkope arbeidskrachten verwachtten. In sommige gevallen betaalden kinderen eerst leergeld aan hun baas of bazin om bepaalde vaardigheden te leren. Hoe men de grens bepaalde tussen het betalen van leergeld, het gratis verrichten van werkzaamheden en het verdienen van loon is niet duidelijk. Meisjes uit Gouda die in de zeventiende eeuw voor twee jaar werden besteed om te leren hekelen, verdienden aanvankelijk een bescheiden loon, maar moesten tegen het einde van de eeuw voor het leren van het ambacht betalen.⁶⁵ Van de ruim 2.000 Leidse kinderen uit de leerjongensboeken is bekend dat tien procent een of andere vorm van leergeld voldeed: ze betaalden een bepaald bedrag of een percentage van het 'volle loon' of per stuk dat geweven of streng die gesponnen was.

Naast het aanleren van ambachtelijke vaardigheden maakten besteders en bazen soms afspraken over algemeen onderwijs. Minstens de helft van alle Leidse meesters verplichtte zich het wekelijkse schoolgeld voor hun leerjongens en -meisjes te betalen. Kennelijk bezochten deze kinderen in elk geval enkele uren per week de school. Wezen hadden in dit opzicht waarschijnlijk profijt van het feit dat zij in een instelling leefden waarbinnen regels golden met betrekking tot algemeen onderwijs. Weeshuisregenten en -regentesen hechtten eraan dat de kinderen gedurende de periode dat zij werkten ook nog iets werd bijgebracht. Volgens de meeste contracten die het Leidse weeshuis met bazen sloot, moesten bestede weeskinderen een les per dag genieten. Wat kinderen in deze les precies leerden is onbekend, maar kennelijk achtten men het van belang dat zowel werkende jongens als meisjes nog enige algemene (mogelijk godsdienstige) kennis opdeden.⁶⁶ De eerder genoemde minimumlonen die Goudse weeskinderen de laatste jaren van hun verblijf in het weeshuis moesten inbrengen, zouden garanderen dat zij zelfstandig in hun levensonderhoud konden voorzien. Daarnaast stelde men eisen aan het algemene onderwijs. De bepaling dat analfabete 'uitgaanders' slechts een halve uitzet meekregen werd in 1759 veranderd in de bepaling dat meisjes noch jongens het weeshuis mochten verlaten voordat zij behoorlijk konden lezen en schrijven.⁶⁷

Er was niet alleen een spanningsveld tussen algemeen onderwijs en loonarbeid, maar ook tussen het bieden van een vakopleiding en de beschikking over goedkope arbeidskrachten. Dat blijkt duidelijk uit de kwestie die speelde in het Goudse kleermakersgilde. De kleermakers hadden al eens geklaagd over het feit dat wollenaasters kinderen voor één of twee jaar aannamen om te leren

65. Soeters, 'Heekelnering' 11-12.

66. RAL, HGW, inv.nrs. 3844, 3845, 3847, 3849.

67. SAHM, AWG, I, 8-3-1759.

wollenaaien en daarvoor nog eens geld bedongen. Volgens hen was deze tijd te kort en moest er een leertijd komen van drie jaar.⁶⁸ In het begin van de achttiende eeuw gebruikten wollenaaiers de leermeisjes als goedkope arbeidskrachten. Wollenaaiers overtraden vaak de bepaling dat zij geen leermeisjes bij burgers uit naaien mochten sturen, tenzij zijzelf daarbij aanwezig waren of de kinderen binnen een half jaar hun proef konden doen. Werden leermeisjes in burgerhuizen betrapt, dan wendden de naaivrouwen voor dat ze daar op de kinderen pasten, en dat het naaiwerk dat zij bij zich hadden van haar leervrouw was. Om deze vorm van goedkope, en als oneerlijke concurrentie beschouwde arbeid te voorkomen, verbood men wollenaaiers meisjes die niet binnen een half jaar hun proef konden doen uit te zenden met naaiwerk dat op de naaiwinkel hoorde.⁶⁹

Soms gebruikte men het opleidingsargument om kinderen als goedkope arbeidskrachten aan zich te binden. Dat gebeurde in de Utrechtse spinschool. De spinschool was voortdurend bang dat kinderen zouden weglopen naar vrije spinbazen omdat ze daar meer konden verdienen en probeerde kinderen op school te houden door te benadrukken dat kinderen hier een opleiding kregen. In 1779 was de maximumleeftijd voor spinkinderen verlaagd omdat oudere kinderen het vak te snel leerden. In 1780 besloot men kinderen onder de twaalf geen licentie te geven om elders te mogen spinnen, 'dewijl kinderen onder de twaalf jaar meest al niet bequaam zijn, op een ander ambagt met succes geplaatst te worden, en verondersteld word [*sic*] dat kinderen van die jaaren beter vatbaar blijven, en in geheugen zullen houden, tot er tijd, zij bij vervolg buijten werk komende, dit werk in haar jonge jaaren geleert, wederom te kunnen opvatten'.⁷⁰ Bij een te grote doorstroom van kinderen had men kennelijk te weinig profijt.

Conclusie

Uit ons onderzoek naar het werk van kinderen in de nijverheid in verschillende steden in de Republiek blijkt dat er twee typen werk te onderscheiden waren: loonarbeid in ongeschoolde sectoren en werk dat diende als opleiding, ter voorbereiding op een toekomstig beroep. Welk type arbeid een kind verrichtte, was afhankelijk van zijn of haar leeftijd, sociale achtergrond en sekse. Op jonge leeftijd deden jongens en meisjes vaak hetzelfde werk. Het ging hierbij vrijwel altijd om kinderen uit arme gezinnen en om weeskinderen. Zij begonnen

68. SAHM, OAG, inv.nr. 2552, z.d. (1665).

69. SAHM, OAG, inv.nr. 203, 20-12-1710, f.117v-118v; Gildebrief kleermakers 20-12-1710, in: *Gildebrieven*, 116.

70. HUA, Archief Diaconie, inv.nr. 912, 5-2-1780.

Jongens aan het werk bij een kleermaker, 1819 (Collectie IISG B16/470).

doorgaans met acht à negen jaar te werken – in extreme gevallen zelfs al eerder – in takken van nijverheid met grote behoefte aan ongeschoolde arbeid. Dit waren bijvoorbeeld spinnen en knoopp maken, en economisch belangrijke stedelijke neringen als de Leidse textiel of de Goudse pijpmakerij. Kinderen die door hun ouders werden besteed waren daarentegen meestal ouder dan tien jaar. Het is aannemelijk dat deze ouders over de middelen beschikten om hun kinderen tot die leeftijd algemeen onderwijs te laten volgen. Met twaalf tot veertien jaar was voor veel kinderen de tijd aangebroken om – al werkend – een ambacht te leren.

Dit gold althans voor de jongens, want vanaf de leeftijd van twaalf tot veertien ging ook arbeidsdeling naar sekse een rol spelen. Het werk dat jongens onder deze leeftijdsgrens verrichtten, verschilde van het werk van oudere jongens. Na hun veertiende verrichtten jongens vaker geschoolde arbeid. Vanaf dan lijkt hun uitbesteding bedoeld als vakopleiding. Voor meisjes ouder dan twaalf tot veertien gold dit in mindere mate. Op enkele uitzonderingen na werkten zij als spinster, naaister en breister. Ten eerste verrichtten oudere meisjes vergeleken met hun mannelijke leeftijdsgenoten vaker ongeschoold werk. Ten tweede waren de keuzemogelijkheden voor meisjes veel beperkter. Kennelijk was er een duidelijke opvatting over de vaardigheden die meisjes moesten leren. Mogelijk investeerde men minder in hun opleiding omdat men verwachtte dat meisjes zouden trouwen en huishoudelijk werk zouden gaan

verrichten of zouden gaan werken binnen het beroep van hun man.⁷¹ Tot het zover was droegen meisjes een steentje bij aan het weeshuis- of gezinsinkomen.

Hoewel lang niet alle werkende kinderen bij hun baas inwoonden, kwam het wel voor in de door ons onderzochte steden in de Republiek. Bert De Munck heeft recentelijk gewezen op de symbolische betekenis van het inwonen van bestede kinderen. Kinderen leerden niet alleen een vak, maar werden door inwoning ook voorbereid op het meesterschap en hun toekomstige plaats in de stedelijke samenleving. Een deel van het prestige en de sociale mores van het meesterschap werd door het inwonen op de leerling overgebracht.⁷² Onze gegevens onderschrijven deze conclusie niet eenduidig. In de Leidse lakennijverheid waren het vooral de jonge jongens en meisjes en de oudere meisjes die bij hun baas inwoonden. Juist zij verrichtten laaggeschoold werk als spinnen en spoelen. Inwoning lijkt hier vooral bedoeld om ouders te ontlasten van kost en inwoning van hun kind, die voor enkele jaren 'onder de pannen' was. Dit komt ook tot uitdrukking in hun lonen: deze werden meestal betaald in natura met een eindbedrag voor het volmaken van hun diensttijd. In Tilburg in 1810 lagen de kaarten anders. Hier kende het werk van inwonende jongens wel een opleidingscomponent. Jongens die inwoonden, werkten veel in niet-textielgerelateerde, geschoolde ambachten. Inwonende meisjes werkten vooral als dienstbode en werden op huiselijke taken voorbereid. Of zij verrichtten spinarbeid en dit was vaak hun voorland: ook als zij trouwden was de kans groot dat zij zouden blijven werken als spinster. Maar spinarbeid was laaggeschoold, dus is het niet aannemelijk dat hun jarenlange dienstbetrekking een vorm van opleiding was.

Naast loon in natura of kost en inwoning ontvingen kinderen dikwijls stuk- of weeklonen. Voor leerjongens in de textiel trad er gedurende de zeventiende eeuw een verschuiving op van stuklonen naar weeklonen (wevers) en van natura naar weeklonen (spinnen). Stuklonen waren gebruikelijker onder volwassen textielarbeiders, dus hiermee werd het onderscheid tussen kinderen in opleiding en 'volwaardige' textielproducenten groter. De hoogte van de (geld-) lonen van kinderen liep uiteen. Hoe ouder een kind was, hoe meer het doorgaans verdiende. Daarnaast speelde ervaring een rol. Weer moet er onderscheid worden gemaakt tussen jongens en meisjes. De relatie tussen loon en leeftijd was het sterkst in lager geschoolde beroepen als spoelen en spinnen en in het werk van meisjes. Vooral deze kinderen kregen naar leeftijd en ervaring betaald. Het verband tussen loon en leeftijd was zwakker in hoger geschoolde beroepen, en voor jongens vanaf een bepaalde leeftijd. Voor hen bepaalde vooral de status en mate van scholing binnen het beroep de loonhoogte: zij ontvingen een *skill premium* op hun loon.

71. Brown, 'A woman's place', 213-214.

72. De Munck, 'In loco parentis', 6-7, 26.

Verschillen tussen jongens en meisjes namen toe als ze ouder werden, zo na het twaalfde tot veertiende levensjaar. Jongens kregen bovendien toegang tot beter betaalde beroepen. Figuur 2 laat schematisch zien hoe leeftijd, sekse en sociale klasse een rol speelden in het werk dat kinderen deden.

FIGUUR 2 *De arbeid van kinderen in de vroegmoderne stedelijke nijverheid: een model*

sekse	jongens en meisjes	jongens	meisjes
<i>achtergrond</i>			
<i>kinderen van ambachtslieden winkeliers etc.</i>	– evt. thuis meehelpen – alg. onderwijs – geen loonarbeid	– beroepsopleiding	– meehelpen in ambacht, winkel of huishouden – loonarbeid
<i>arme kinderen</i>	– loonarbeid – soms enig alg. onderwijs	– loonarbeid – evt. beroepsopleiding	– loonarbeid – huishoudelijke arbeid binnens- of buitenshuis
<i>wezen</i>	– evt. meehelpen in weeshuis – alg. onderwijs – evt. loonarbeid	– beroepsopleiding – evt. loonarbeid	– loonarbeid – huishoudelijke arbeid binnens- of buitenshuis
	↑		↑
<i>leeftijd</i>	3-6 jaar		12-14 jaar

Het opleidingsaspect ging een rol spelen vanaf twaalf à veertien jaar. Voor die leeftijd waren het vooral de armere kinderen en weeskinderen die werden ingezet in het productieproces. Met hun arbeid leverden zij een bijdrage aan het inkomen van het gezin of weeshuis waarin zij woonden. Het opleidingsaspect in een ambacht lijkt voor jongens belangrijker te zijn geweest dan voor meisjes.⁷³ Hiermee is niet gezegd dat men het niet belangrijk vond meisjes voor te bereiden op hun toekomst. Het dienstbodeberoep bijvoorbeeld, vormde niet alleen een bron van inkomsten voor het gezin, het kon ook op zelfstandige consumptieve kracht van jonge vrouwen duiden, en bovendien leerden zij allerlei huishoudelijke taken. Laaggeschoolde beroepen in de nijverheid waren vaak het voorland van meisjes. Niet alleen als zij ongetrouwd bleven, maar ook als zij wel trouwden, kwamen velen terecht in deze beroepen. Misschien is het daarom beter om te spreken van formele en informele opleidingstrajecten. De meeste jongens kregen vanaf een bepaalde leeftijd de mogelijkheid zich te bekwamen in een ambacht, waarmee zij later waarschijnlijk een gildelidmaat-

73. Zie ook Deborah Simonton, 'Apprenticeship: training and gender in eighteenth-century England', in: Maxine Berg (ed.), *Markets and manufacture in early industrial Europe* (Londen en New York 1991) 227-291.

schap konden verwerven. Voor meisjes waren deze officiële kanalen meestal gesloten. Wel leerden zij vaardigheden die zij als volwassen vrouw met grote waarschijnlijkheid nog steeds zouden uitvoeren: huishoudelijk werk, spinnen, naaien en breien.

De leeftijd tussen twaalf en veertien jaar vormde in verschillende opzichten een omslagpunt. Vanaf die leeftijd kwamen verschillen in sociale achtergrond duidelijker naar voren. Waar arme kinderen en wezen al vanaf jonge leeftijd meedraaiden in loonarbeid, was het voor (met name jongens) uit de betere sociale lagen het begin van een opleiding in een beroep. Terwijl laatstgenoemden nog enige tijd hadden om te leren, draaiden kinderen uit meer proletarische milieus eerder als 'jonge volwassenen' mee op de arbeidsmarkt. Daarbij ontstonden er duidelijke verschillen tussen jongens en meisjes. Vanaf de leeftijd van twaalf tot veertien jaar tekenden zich verhoudingen af die kenmerkend waren voor de seksespecifieke patronen op de vroegmoderne arbeidsmarkt.⁷⁴

Over de auteurs

Elise van Nederveen Meerkerk (1975) is werkzaam op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), waar zij een proefschrift schrijft over vrouwen in de vroegmoderne textielnijverheid in de Noordelijke Nederlanden. Hiervoor werkte zij enkele jaren als bedrijfshistorica bij de Universiteit Utrecht, het IISG en het Nederlands Economisch Historisch Archief. Zij publiceerde onder meer samen met dr. Jan Peet de bedrijfsgeschiedenis *Een peertje voor de dorst. De geschiedenis van het Philips Pensioenfonds* (Amsterdam 2002).

E-mail: enm@iisg.nl

Ariadne Schmidt (1972) werkt als postdoc/ projectleider op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) aan het onderzoeksproject 'Vrouwenarbeid in de Noordelijke Nederlanden in de Vroegmoderne Tijd, ca. 1550-1815'. Zie <http://www.iisg.nl/research/womenswork-nl.php> (15 februari 2006). Zij promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).

E-mail: asc@iisg.nl

74. Elise van Nederveen Meerkerk, 'Segmentation in the pre-industrial labour market: women's work in the Dutch textile industry, 1581-1810', te verschijnen in: *IRSH* 51: 2 (2006).